

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО НАУКИ ЗА ОБРАЗОВАНИЕТО И ИЗКУСТВОТА
КНИГА ПЕДАГОГИЧЕСКИ НАУКИ

Том 116

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF EDUCATIONAL STUDIES AND THE ARTS
BOOK OF EDUCATIONAL STUDIES

Volume 116

EDUCATION OF THE FUTURE – THEORETICAL PROJECTIONS

NATALIA VITANOVA

*Shumen University „Bishop Konstantin Preslavski“
Faculty of Pedagogy*

Department of „Musical Aesthetics, Music Education and Performance“

Abstract. The study presents an author’s theoretical model of the education of the future. On the basis of the current state of education and trends for its development in the future, a hypothetical, theoretical model of the education of the future has been built. In the context of the unpredictable and unpredictable future in this model, the theory of probability is of predominant importance, i.e. the model is relatively unstable and variable, varying not only in terms of its basic constants but also in terms of the details that make it up. The model of education of the future is deductive-inductive, it is complex, multidimensional. It is located in two planes – vertical and horizontal. It includes the following components: general characteristic and structure, with its substructural elements. In the context of the education model of the future, correlations with modern Bulgarian school education have been sought.

Keywords: education, future, model, Bulgarian education system, school, learning, teaching

ОБРАЗОВАНИЕ НА БЪДЕЩЕТО – ТЕОРЕТИЧНИ ПРОЕКЦИИ

НАТАЛИЯ ВИТАНОВА

ШУ „Епископ Константин Преславски“

Педагогически факултет

Катедра „Музикална естетика, музикално възпитание и изпълнителство“

Резюме. В студията е представен авторски теоретичен модел на образованието на бъдещето. На основата на актуалното състояние на образованието и тенденциите за неговото развитие в бъдеще е изграден хипотетичен теоретичен модел на образованието на бъдещето. В контекста на непредвидимото и непредсказуемо бъдеще в този модел теорията на вероятностите е с преимуществено значение, т.е. моделът е относително неустойчив и променлив, вариативен не само по отношение на основните си константи, но и по отношение на детайлите, които го изграждат. Моделът на образованието на бъдещето е дедуктивно-индуктивен, той е сложен, многодименсионален. Разположен е в две плоскости – вертикална и хоризонтална. Включва следните компоненти: обща характеристика и структура, с нейните подструктурни елементи. В контекста на модела на образованието на бъдещето са търсени корелации със съвременното българско училищно образование.

Ключови думи: образование, бъдеще, модел, българска образователна система, училище, учене, преподаване

*Ние знаем докъде искаме
да стигнем, но все още не знаем
как да стигнем до там.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Универсална представа за единен модел на образованието на бъдещето не може да има. В момента определени образователни парадигми и тяхната реализация се осъществяват на държавно равнище. В съвременния свят е трудно човек да си представи образователни модели, които да съвпадат с възгледите на отделните индивиди или групи (Magalynik, <https://interactive-plus.ru>) „Днес целият свят е бързо развиващо се събитие“ (Frydman, 2006: 7). Технологиите много бързо променят света, в който живеем. Хората се притесняват, че те ще заменят човешката интелигентност и част от човешките функции. Новите технологии, електронното/дистанционното обучение, образователният софтуер променят не само образователната среда за учениците, а и ролята на преподавателя, те водят и до промени в методите, техниките и подходите за преподаване и ремоделиране на класната стая. От учителя зависи как

ще структурира и управлява класната стая. И ако образователните модели от миналото и настоящето са съсредоточени да осигурят необходимите знания и умения на учениците (студентите), за да ги превърнат в квалифицирани работници, утре „реалната цел на образованието е мозъкът да е овластен с информация“ (Брайън Грийнбърг, изпълнителен директор на Silicon Schools), т.е. учениците трябва да се научат да учат, да се научат да мислят, да се научат да оценяват критично ситуацията, защото, когато необичайността става ново-то нормално, предишните познания (на човека и човечеството като цяло) няма да се смятат за надеждни.

Образованието никога няма да изчезне, то просто ще променя своята форма съобразно промените в света. Въпреки че бъдещето на образованието изглежда отдалечено, учителят и образователните институции винаги ще са жизненоважни за академичните постижения. Бъдещето на образованието ще се фокусира върху това как учителят ще структурира и управлява процесите в класната стая.

Едва ли някой вярва, че има един универсален начин за промяна. Предизвикателствата, пред които са изправени учениците в заможните квартали на Лондон, бедните градски части на Америка или София, селските райони на България, са коренно различни. Промяната трябва да се наблюдава в много вариации, от които да може да се направи избор, защото в информационната ера хората никога няма да се върнат към универсалния начин на мислене. Вследствие на глобализацията и достъпа до информация децата общуват помежду си без значение на локацията, времето или националността. Борбата с тази тенденция е загуба на ресурси. Училищата трябва да бъдат лидерите в подпомагането на децата да се свързват и да разбират хора от други култури, докато се научат да зачитат ценностите и културните различия на собствената си нация или място – мултикултурната среда е част от семейството на XXI в., семейството на детето от XXI в. все по-често е с много деца от различни майки и бащи, от различни националности и етноси, пребиваващо на територията на различни държави, от няколко поколения едновременно (например новата майка е близо до възрастта на голямото дете).

Съвременният човек живее в богата и активна информационна среда, свят на алгоритмите. За децата е важно образованието да ги научи да живеят в този поток, да създава предпоставки и условия за непрекъснато самообучение, като отчита интегративните тенденции в развитието на науката и технологиите и необходимостта от нова грамотност.

Наред с технологичния прогрес в образователната сфера е важен и процесът на неговото хуманизиране. Основната цел на образованието е да подготви ученика за живот в непрекъснато променящия се свят. Следователно е необходимо образованието да се изгради така, че да развива потенциала на учениците, да им помогне да открият себе си, да развият своите таланти в професионалната и социалната сфера.

Какво ще е образованието на бъдещето? Няма точен и еднозначен отговор на този въпрос. Няма и описание на парадигмата или защо не на парадигмите на образованието на бъдещето. Ясно е само, че то трябва да е много гъвкаво и адаптивно, за да може адекватно да отговаря на бързо и непрекъснато променящите се условия. Новата генерация трябва да може да мисли творчески, да разработва нови продукти и услуги, нови начини на мислене и живот, нови бизнес и социални модели.

На основата на актуалното състояние на образованието и тенденциите за неговото развитие в бъдеще е изграден хипотетичен теоретичен модел на образованието на бъдещето. В контекста на непредвидимото и непредсказуемо бъдеще в този модел теорията на вероятностите е с преимуществено значение, т.е. моделът е относително неустойчив и променлив, вариативен не само по отношение на основните си константи, но и по отношение на детайлите, които го изграждат. В света, в който живеем, най-сигурното нещо е промяната. Все по-близката връзка на реалността и виртуалността до голяма степен дава на съвременния свят такива атрибути като хетерогенност, сложност, пластичност, неяснота, мобилност, бързина, парадокс и несигурност, които заменят баланса и стабилността. Тяхната съвкупност е забелязана в началото на новото хилядолетие от полския социолог Zygmunt Bauman, който определя съвременното общество с метафората „флуидна/течна/изменчива модерност“. Като метафора на настоящата фаза на модерността, „изменчивостта“ прави очевидни крехкостта и чупливостта, които са ad-hoc модалности на човешките връзки. Това, което е наистина нова характеристика на социалния свят и го прави чувствителен към названието „изменчива“ за настоящия вид модерност, противопоставена на другите по-ранни форми на модерния свят, е постоянната и непоправима течливост на нещата, които модерността в първоначалния си вид е подчинила. Течливост в противовес на втвърденост и устойчивост: на човешките позиции в социалния свят и на междучовешките връзки – и особено на последните, тъй като тяхната изменчивост обуславя (макар и сама по себе си да не определя) флуидността на първите (Bauman, 2000). В този контекст в бъдеще не сигурността, а хаосът вероятно ще е новият ред. Ю. Н. Харари пише: „(...) вие не можете да си позволите стабилност. Ако опитате да се прикрепите към някаква стабилна идентичност, работа или светоглед, рискувате да изостанете, докато светът прелита покрай вас“ (Harari, 2019: 215).

ТЕОРЕТИЧЕН МОДЕЛ НА ОБРАЗОВАНИЕТО НА БЪДЕЩЕТО

Моделът на образованието на бъдещето е дедуктивно-индуктивен, той е сложен, многодименсионален. Разположен е в две плоскости – вертикална и хоризонтална. Включва следните компоненти: обща характеристика и струк-

тура с нейните подструктурни елементи. Структурните елементи, които изграждат модела, са следните:

- *философия/и на образованието*, която/които определя/т общите основи на целия процес на образованието на бъдещето;
- *образователна парадигма*, обусловена от една или друга/и философия/и на образованието;
- *училището като институция*, в която се провежда образователният процес на основата на господстващите философии на образованието и детерминантата от тях образователна парадигма;
- *образование с неговите подструктури*:
 - ✓ обучение;
 - ✓ възпитание;
- *процесът на обучение с неговите подструктури*:
 - ✓ учене;
 - ✓ преподаване;
- *процесът на възпитание с неговите подструктури*:
 - ✓ нравствено възпитание
 - ✓ интелектуално възпитание (развитие)
 - ✓ физическо възпитание;
 - ✓ трудово възпитание;
 - ✓ естетическо възпитание;
- *резултат* (от процесите на обучение и възпитание) с три подструктури:
 - ✓ оценяване на резултатите;
 - ✓ умения, отношения, качества;
 - ✓ личност – основни характеристики.

Моделът на образованието на бъдещето е **динамичен и отворен**, в него съществуват много неизвестни, поради тази причина той няма претенции за изчерпателност. Моделът може да се обогатява, допълва, разширява и развива в зависимост от промените, които настъпват в плоския свят и възникващите вероятни нови потребности на обучаваната генерация. Не е изключено някои от компонентите му с течение на времето и развитието на технологиите да отпаднат и на тяхно място да се появяват нови елементи.

➤ *Обща характеристика*

Образованието на бъдещето ще е високотехнологично, холистично, дес-тандартизирано, децентрализирано. Всички образователни процеси ще бъдат контролирани и управлявани онлайн. Визията за него е като конструктор с неговите детайли, разпръснати из цялото пространство: интернет, университети (както национални, така и чуждестранни), мултимедийни учебници, специализирани курсове от неформалната образователна сфера.

➤ *Философия/и на образованието*

Фундамент на образованието на бъдещето ще са хетерогенни, симбиотични философии на образованието, които се базират на съчетаването на различни философски концепти и научни теории, някои от които са извън полето на педагогическото познание. За близкото бъдеще на образованието доминиращи ще са философиите на образование – конструктивизъм и конективизъм. Освен тези две философии на образованието, които на този етап от развитието на технологиите и познанието се предполага, че ще са господстващи, е допустима и появата на нова/и философия/и на образованието, която/които да удовлетворява/т по-пълно възникнали потребностите на новата генерация в бързо променящия се свят.

➤ *Образователна парадигма*

На основа на двете философии на образованието – конструктивизъм и конективизъм, поне в началото ще функционира съдържателно пълноценно и в разгърнат вид личностно ориентирана образователна парадигма. В теоретичен план образованието днес познава нейните характеристики. В по-напреднали в икономически, респ. образователен план страни някои от елементите на тази парадигма са реализирани частично, но пълният потенциал на този парадигмален модел все още не е реализиран в нито една страна. Допустимо е вследствие на бурното технологично и обществено развитие да се формира и развие образователна парадигма, чиито параметри днес не могат да се предвидят.

➤ *Училището като институция*

В контекста на тези философии на образованието и тази парадигма е много вероятно в бъдеще училището такова, каквото го познаваме днес, да престане да съществува.

За управлението на образованието не може със сигурност да се каже дали ще е децентрализирано или централизирано, тъй като до голяма степен го детерминира политическият модел на управление. Управлението на образованието на училището на бъдещето е най-логично да бъде децентрализирано. То ще се реализира онлайн. Цялата информация ще се влее в единен център. Базата данни ще бъде широкодостъпна, видима и прозрачна за всеки – институции, учители, ученици, родители, други заинтересовани страни.

В архитектурен план училищата ще са енергийно независими. По този начин ще се реализира връзката между живота и научното познание. Традиционните училища ще се трансформират във високодигитализирани образователни центрове, които ще преминават на 24-часов режим на работа, седем дни в седмицата (24/7). За осигуряване на развитието на социални умения посещенията на тези образователни центрове ще е задължително.

По отношение на архитектурния дизайн на училището на бъдещето сградите ще са нетипични – със собствена визуална идентичност, с разнообразни естетични и цветови решения, с разширен достъп до сградата чрез множество

входове, вътрешните пространства ще са многофункционални, с възможност за трансформация, зонирани с обособени кътове за съвместна работа на учениците. Училището на бъдещето ще разполага с модерни спортни зали и съоръжения.

Тъй като училището на бъдещето ще е високотехнологично, ученето ще може да се осъществява както във, така и извън училищната институция. Технологиите и възможността учениците да учат къщи ще го превърнат в обществено пространство за комуникация, дебати, дискусии и творческа лаборатория, в която учениците да извършват различни дейности с другите деца. Училището на бъдещето ще предлага широки и разнообразни учебни планове, които предполагат вариативност на обучението. На тази основа обучението ще се персонализира според индивидуалните особености на учениците, като всеки ученик ще има възможност да следва собствената си траектория на развитие, съобразно индивидуалния темп на учене. Учебници няма да има, те ще са заменени от прозрачни таблети с фотоволтаични дисплеи. Учебниците ще престанат да бъдат книги и ще се превърнат в цифрова образователна среда, в която ще бъде възможно да се придобият знания под формата на тестове, видеоклипове, симулатори, анимации и други масови формати, характерни за цифровите медии. За нуждите на обучението ще се използват „умни маси“ и многофункционални интерактивни учебни таблици, пълни с полезни приложения.

Езикът, на който се води обучението, е ключов за развитието на образованието. Ако се погледне в миналото, ще се види как в различни периоди от своето историческо развитие образованието се доминира от различни езици – гръцки, латински (църквата е тази, която обуславя използването на тези езици, богослужебните книги са написани на гръцки и латински), в момента английски (детерминиран от развитието на технологиите, чието производство е дислоцирано предимно в англоезични страни). В бъдеще е вероятно английският език да се окаже универсалният, на който ще общуват хората в целия свят, но не е изключено като следствие от технологичния напредък да възникне нов универсален език за комуникация. Тъй като според прогнозите учителите и учениците от целия свят ще могат да комуникират помежду си, опосредствани от различни технологии, вероятно на един език, интеркултурното образование ще се окаже ключово за реализирането на ефективното общуване.

➤ *Образование*

На една плоскост в модела са поставени процесите на обучение и възпитание. Те са в пряка корелация с характеристиките на училището на бъдещето и се детерминират от тях. *Процесът на обучение* ще е доминиран от изкуствения интелект, биотехнологиите и геймификацията. Ученето, преподаването и оценяването ще придобият нови измерения. Развитието на технологиите,

интернет, социалните мрежи са предпоставка дистанционното обучение като форма на обучение в бъдеще да се превърне в норма. Учебното съдържание ще е дигитализирано. Бързият технологичен напредък ще обуславя **ученето** през целия живот, поради това то ще е непрекъснат и постоянен процес. Ще се реализира на основата на сътрудничеството и колаборациите, ще е строго персонално и ще се основава на опита. То ще е активно и действено – learning by doing (учене чрез правене), проектно базирано, групово/скипно организирано. В процеса на обучение водещ ще е анимативният подход, който ще се реализира чрез геймификация. Геймификацията ще се превърне в един от основните инструменти в процеса на обучение. В своето произведение “Homo ludens” холандският историк и философ на културата Йохан Хьойзинха определя играта като „първична човешка функция“ и „един от фундаменталните духовни елементи на живота“ (Huoyzinha, 1982: 52–53). Според него човекът по природа е homo ludens, т.е. играещ човек. Това обяснява неговата необходимост от игра и забавления. В този контекст училището на бъдещето ще става все по-„играещо“ (School Ludens), „за детето светът започва с играта (...), за него игра и учене са две естествени състояния, неразличими едно от друго“ (Rizov, 2018: 5). Обучението все по-тясно ще се свързва с виртуалната реалност и по-конкретно с образователните игри, разпространявани в нея. В обучението ще се използват игрови симулатори, филми от масовото кино. Променените условия и променената среда ще наложат в *процеса на преподаване* учителят да трансформира своята основна роля – от източник на информация ще трябва да се превърне във фасилитатор, наставник, ментор, коуч (треньор), консултант.

На съвременния етап на развитие обществото е „погълнато“ от проблемите на пазарните отношения, нестабилността на икономиките, политическите трудности, които нарушават обществените отношения и моралните норми. Това води до нетърпимост и ожесточаване на хората, до разрушаване на вътрешния свят на индивида. Съвременните деца са „затрупани“ от огромен масив информация – медии, училище, филми, интернет. Всичко това съдейства за „размиване“ на нравствените норми и за по-голяма ерозия на моралните стандарти. В условията на изкуствен интелект, биотехнологии, генно инженерство *процесът на възпитание* вероятно ще се доминира от нравственото възпитание. Този технологичен прогрес вероятно ще изправи човека пред множество етични и морални дилеми. Затова възпитанието ще следва да формира и развива фундаментални ценности и качества като отговорност, честност, почтеност, съпричастност, добросъвестност, толерантност... Тези качества не са нови и неизвестни, те са изконни, универсални и вечни. Човек колкото и да променя физическия свят, респ. образователната среда, ценностите и стремежът към съвършенство винаги ще съпътстват неговия живот или поне докато той съществува като вид. В света на бъдещето, ако ценностите и моралните устои са „подкопани“, това може да се окаже фатално за човечеството. В този контекст

ролята на възпитанието е фундаментална, тъй като то може да се окаже естествената и единствена бариера, „спирачка“ за предотвратяване на световни катаклизми и глобални катастрофи.

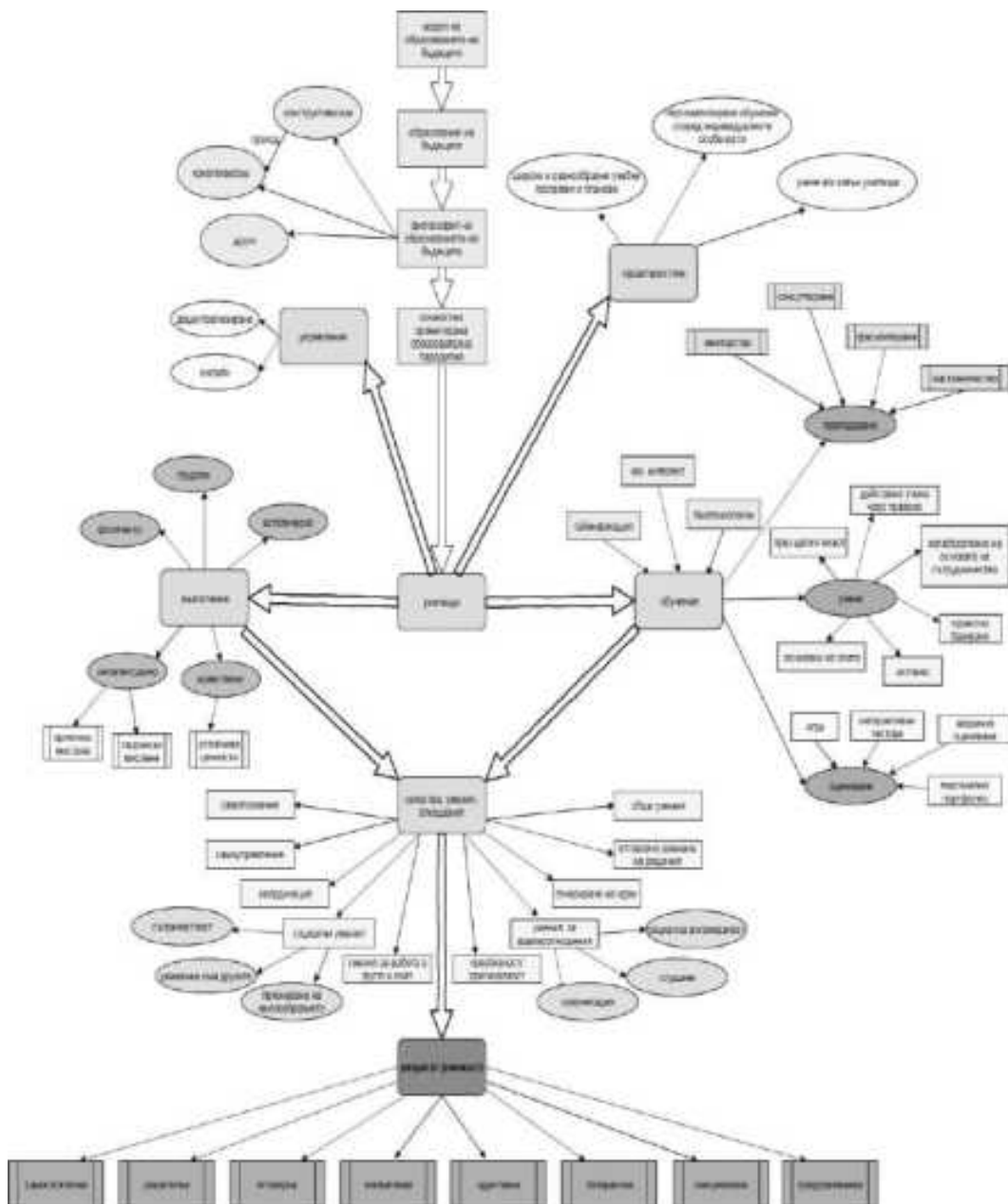

Схема: Модел на образованието на бъдещето

➤ *Резултат*

Оценяването на знанията и уменията на учениците ще претърпи съществени трансформации. То ще се извършва по сложни параметри: личен напредък, обем и дълбочина на усвояния материал, оценка на уменията за комуникация, сътрудничество, творческо мислене, критично мислене, способност за поведение в дигиталната среда и др. Инструментите, на основата на които ще се реализира оценяването, са персонално портфолио, игри, интерактивни аудио-визуални тестове с помощта на машини.

В процесите на обучение и възпитание у учениците следва да се формират и развиват важни за образованието на бъдещето умения, отношения и качества. Някои от тях са:

- самопознание;
- самоуправление;
- координация;
- аналитично мислене;
- креативност/оригиналност;
- генериране на идеи;
- отговорно вземане на нестандартни решения;
- адаптивност по отношение на мисленето и поведението;
- общи умения – свързани с възможността за извличане и анализиране на информация, с изграждането на лична мрежа от контакти, с бюджета от време;
- социални умения – съпричастност, уважение към другите, признаване на многообразието, межкултурна компетентност;
- умения за работа в група/екип;
- умения за взаимоотношения – комуникация, слушане, социална ангажираност.

В резултат на всичко това на изхода на образователната система *личността на бъдещето* трябва да бъде:

- самостоятелна;
- решителна;
- отговорна;
- инициативна;
- иновативна;
- адаптивна;
- толерантна;
- предприемчива.

От представения модел на образованието на бъдещето се вижда, че от една страна, той е в пряка корелация и кореспондира с познати за образованието явления и процеси, от друга страна, той изисква революционна/драматична промяна по отношение на някои от компонентите, които го изграждат. В ци-

визационен план образованието, макар и консервативно (може би най-консервативната от всички сфери), разполага с достатъчно опит и познание, за да отговори адекватно на отправените от плоския свят предизвикателства и да подготви новата генерация за тази нова и неизвестна все още на никого реалност (глобализация 4.0, глобализация 5.0). Педагогиката на бъдещето ще се основава на експериментите, тя ще върви по пътя на пробата и грешката. Необходимо е образованието, респ. педагогическата наука, да излезе от познатите матрици и без страх, ментални предразсъдъци и ограничения да премине към разумно експериментиране и практическо приложение на решенията, заложени в трендовете за образованието на бъдещето (поне на тези, които са в по-напреднала фаза на развитие и вече се използват не толкова масово в някои експериментални и прогресивни училища в света, както и в университетското образование). Само по този начин тези решения ще могат да бъдат апробирани и легитимирани, ще се открият техните негативи, позитиви, ограничения и бариери и ще се очертаят реалните параметри на образованието на бъдещето както в структурен, така и в съдържателен план.

МОДЕЛЪТ НА ОБРАЗОВАНИЕТО НА БЪДЕЩЕТО В КОНТЕКСТА НА БЪЛГАРСКОТО УЧИЛИЩНО ОБРАЗОВАНИЕ

Съществуващата в момента българска образователна система е неприемлива, тя не удовлетворява потребностите на съвременната генерация – изучават се много предмети, които децата смятат за безполезни за бъдещия им живот и дейност. Вследствие на това те се демотивират да учат. Учебното съдържание е високо академично ориентирано, което води до загуба на интерес от страна на учениците и до допълнителна демотивация. Много ценната идея за личностно ориентирана образователна парадигма се оказва химера за българското образование. Днес не е толкова важно „колко“ да се учи, а „как“ да се учи. В училище приоритет следва да бъде не механичното придобиване на знания, а развитие на способностите за прилагане на тези знания. Образование, фокусирано върху фактите и репродуктивното знание, в бъдеще ще е почти безполезно. Креативността и въображението са толкова важни, колкото и способността за четене и писане – всички иновации, всички открития, за които някой е удостоен с Нобелова награда, са резултат от творческия процес – и в този контекст креативността и въображението трябва да се развиват приоритетно. Днешното българско образование е изградено така, че вместо да развива творческия потенциал, то често го „убива“. Много деца се чувстват маргинализирани от образователната система и не могат да открият алтернатива за своето бъдещо развитие.

Единственото нещо, на което училището е способно в наши дни, е да убие желанието на детето и възможността да научи нещо ново по свой начин.

Вместо да развива способността му да мисли, фантазира и създава, училището потиска личността на ученика. Това, което предимно се изисква от детето, е да запомни и възпроизведе голямо количество ненужни знания. Като следствие децата не знаят как да решават проблеми самостоятелно, да мислят извън матрицата, да развиват себе си, да анализират. Отгук и спадът, а понякога и пълната загуба на любопитство. Училището трябва да спре да предоставя на децата теоретични знания (някои остарели), а да им даде практически уроци, които да им бъдат полезни утре. „Училището трябва да помогне на учениците да намерят „основания“ за техния живот. Учениците трябва да намерят важни за себе си ценности (житейски, естетически, професионални...) и идеали (плюралистически, глобални, екологически...), които не противоречат на техния действителен житейски опит и в същото време обезпечават адекватна основа за ежедневието“ (Ivanov, 2005: 11–12).

Изследванията на PISA показват, че функционалната грамотност на българските ученици (15-годишни) е много ниска – те се затрудняват да търсят и откриват причинно-следствени връзки, да се аргументират, да извличат информация от графики и диаграми, да свързват знанията за процеси и явления с примери за приложението им от различни сфери на науката, техниката и технологиите, да използват знания от една област и да ги трансферират и прилагат в друга, за да решат даден проблем; да правят сложни логически съждения и прогнози. Последното международно оценяване PISA 2018 показва, че българските ученици бележат спад в резултатите си и в трите изследвани области – четене, математика и природни науки, като най-съществен е спадът в природните науки.

РЕЗУЛТАТИ		
PISA 2018		
	2015 г.	2018 г.
ЧЕТЕНЕ	432 м.	420 м.
МАТЕМАТИКА	441 м.	436 м.
ПРИРОДНИ НАУКИ	446 м.	424 м.

Фиг. 1. Резултати на българските ученици от PISA 2018

Чрез четенето се цели да се установи доколко учениците могат да разберат и осмислят текст, да си служат с абстракции, да различават факти от мнение, да откриват причинно-следствените връзки в него. Резултатите са индикатор за готовността на учениците да се справят със сложни понятия и идеи, както и да мислят критично.

Фиг. 2. Резултати по четене от PISA 2018

Според данните от PISA през 2015 г. 41,5% от българските ученици не покриват нивото, свързано с минимална четивна грамотност. През 2018 г. този процент се е увеличил до 47%, той е двойно над средното за държавите от ОИСР, в която членуват 36-те най-развити пазарни демокрации.

Фиг. 3. Ниво на четене на българските ученици спрямо учениците от държавите от ОИСР

Българските ученици бележат спад на резултатите и в областта на математиката. Макар и малко, от 42% до 44%, е нараснал дялът на учениците, които не покриват минималното второ ниво, т.е. те са функционално математически неграмотни – не умеят да превръщат житейски ситуации в математически задачи (например да превърнат цената на даден продукт от една валута в друга). Понижение бележат резултатите и на групата ученици, които се представят на най-високо ниво в математическите тестове – от 4,4% на 4% спрямо 2015 г. (това са ученици, които демонстрират способност да намират математически образ на сложни реални ситуации, както и да оценяват и сравняват различни стратегии за разрешаването им). Средният дял за ОИСР г. е 11%.

Фиг. 4. Резултати на българските ученици спрямо учениците от държавите от ОИСР

Българските ученици са с един от най-лошите „рекорди“ в контекста на резултатите в област природни науки. До 2015 г. традиционно това е най-силната сфера на тяхното представяне. Резултатите от 2018 г. показват, че нивото пада до най-ниската си точка от 2006 г. насам. В бележките на ОИСР за България се посочва, че става въпрос за „едно от най-големите влошавания през този кратък период (от 2015 насам) сред всички страни, участващи в PISA“. Всъщност това е второто най-голямо влошаване сред 79-те държави, първенството в тази негативна класация принадлежи на Грузия. През 2015 г. 37,8% от българските ученици са функционално неграмотни в природните науки, през 2018 г. делът им е скочил до 47%, увеличението е с почти 10%. Същевременно спада делът на справящите се на най-високо ниво ученици в природните науки – от 2,9% до 2% (https://www.oecd.org/pisa/Combined_Executive_Summaries_PISA_2018.pdf).

Българската образователна система от години пренебрегва обучението по STEM дисциплините – науки, технологии, инженерство и математика, които се определят като ключови за професиите на бъдещето. В резултат на всичко това голяма част от младите хора излизат от училище неподготвени да се включат в индустриите с добавена стойност. Тестът на PISA не е свързан със запаметените и репродуцирани знания, каквато в повечето случаи е матурата по даден предмет в българското образование. Той има за цел да установи дали учениците разбират, осмислят и прилагат наученото в реални ситуации. Ниските резултати на българските ученици са индикатор за ниската им готовност да се справят с предизвикателствата в истинския живот след края на задължителното образование, а това може да окаже пагубно влияние върху икономиката на страната.

Масовото българско училище е консервативна институция. Стриктно съблюдаване на учебния канон: урок с продължителност 45/40 минути, учебните чинове подредени в редици, всяка година тържествено се открива учебната година... Образованието, създадено за нуждите на индустриализацията и за

преодоляването на масовата неграмотност, вече не удовлетворява обществените и личните потребности. Условието са много различни – нова икономика, нови технологии, нови предизвикателства, глобализация, компютри, таблети, универсален интернет, изкуствен интелект, машинни преводачи... Достатъчно е да се обърне внимание на разликите в компетентността на поколенията. Днес много тийнейджъри са по-опитни например в настройките на таблетите, отколкото техните родители и учители. Ако българското образование иска да отговори на потребностите на променящото се общество, то трябва да преразгледа всичките си константи.

Класно-урочната система във вида, в който съществува днес, се оказва остаряла. По някаква причина се смята (според Я. А. Коменски, съзателят на класно-урочната система, децата се обединяват в класове по два признака – възраст и близко познавателно равнище), че децата, родени в една и съща година, трябва заедно да посещават едни и същи уроци. Никой не се интересува от лични интереси на децата, нито от нивото им на развитие в една или друга област. Има много примери, които показват, че хората могат да се обединяват в образователни групи независимо от възрастта. Днес различията между децата от една и съща възраст и различията между различните възрасти са съизмерими, в този смисъл идеята деца от една и съща възраст да са в един и същи клас е невалидна. Същото може да се каже и за другите „свещени крави“ в образованието – деленето на знанията на предмети, организацията на изпитите... – всички те трябва да бъдат преразгледани и преосмислени.

Предидните поколения учат в традиционна учебна среда, завършването на образованието е основа на професионалното развитие и кариера, оттам и необходимостта от много знания и умения, които трябва да се придобият в училище. Информационното развитие е много бавно и е предпоставка за дълговечност на знанието, а като следствие относителна константност на учебното съдържание. Днес не е така. Новите технологии променят коренно начина на живот, комуникацията, ученето... Действителността е по-сложна, а малко по-хаотичната учебна среда се оказва по-ефективна в подготовката на децата и учениците. В постмодерната епоха няма единна система за образование, няма и единна „форма на образование“, образованието трябва да задоволява нуждите на разнообразните групи и индивиди. В същото време главна задача на училището става изучаването на общото между различните категории хора и то трябва да стане главен аспект на образованието. Един от лозунгите на постмодернизма е „да няма център“, в случая „да няма никаква централна традиция в образованието“ (Ivanov, 2003: 112). В бъдеще учениците ще имат възможност да учат в различно време на различни места. Учебните зали/ класните стаи ще бъдат обърнати, което означава, че теоретичната част ще се изучава извън класната стая, а практическата част ще се преподава „лице в лице“ интерактивно.

Образованието у нас (за успокоение и в някои други страни) е съсредоточено върху механичното научаване и репродуктивното възпроизвеждане на учебното съдържание. Чрез съвременното обучение в училище се „пълнят главите“ на учениците с факти, които в по-голяма част от живота няма да са им полезни. Децата се принуждават да запомнят схеми и дефиниции, без да разбират същността им, само за да получат отлична оценка или да издържат някой от изпитите. Самият процес на обучение се нуждае от реорганизация, необходимо е да се промени съдържанието на обучението така, че то да отговаря на съвременните реалии. Учителите трябва да задават въпроси, а учениците не просто да намират информация и да я изтеглят от интернет, а да създават собствен продукт на знанието. Това означава вместо стандартните шаблони да се използва напр. „мини изследователска работа“ по даден проблем, чрез която децата да се научат да мислят самостоятелно, да работят с различни източници, да събират и анализират информация, да дават собствена оценка, да общуват със съученици, приятели и учители. Това ще помогне да се развият комуникативните умения на учениците и ще ги направи по-уверени в собствените им сили.

Друг проблем в съвременното българско образование е страхът от грешките. Грешките са най-лошото нещо, което може да се случи. И така, докато децата растат, образованието непрекъснато поддържа този страх. Това не означава, че да грешиш и да си креативен са едно и също нещо, но ако детето не е подготвено да греши, то няма да може да измисли нищо оригинално. Съвременното училище е място, където децата се учат, че да грешиш е лошо и грешките се наказват (най-често със слаба оценка). Рядко учителят ги поощрява за правилните отговори и решения. В резултат на това учениците се концентрират върху оценката и много малко върху самите знания и съдържанието. Резултатът от подобен подход е загуба на творческия потенциал на подрастващите.

Според Кен Робинсън доминиращите образователни системи се основават на три принципа или предположения, които са съвсем противоположни на това как наистина се живее човешкият живот. Първо, те насърчават стандартизацията и един тесен поглед към интелигентността, докато човешките таланти са разнообразни и индивидуални. Второ, те насърчават съблюдаването на правилата и стандартите, докато културният прогрес и постижения зависят от култивирането на въображението и творческия потенциал. Трето, те са линейни и трудно променящи се, докато курсът на всеки човешки живот е органичен и във висока степен непредсказуем (<https://www.ted.com>).

Стандартизацията – по дефиниция стандартът е равнище, норма, която има количествени измерения. Как се стандартизира човешката личност при толкова големи различия и толкова голямо разнообразие, а не съответствие на хора? Факт е жестоката конкуренция у нас – да вкараш детето в „правилната“

детска градина, в „правилното“ училище (популярно явление, японците го описват с думите „да качиш детето на ескалатора“, а руснаците го наричат „социален лифт/асансьор“), интервюирането на детето започва на три или шест години, т.е. стандартизацията започва още в най-ранна детска възраст, което води до необходимостта от съответствие. Поради тези и други причини образователните системи се сравняват със заведения за бързо хранене, а терминът, описващ това явление – „макдонализация“ в образованието. Проблем в българското училище (и не само в него) е и това, че то е съсредоточено върху изпитването, а не върху преподаването и ученето. „Не се отчита въпросът за ценността на това, което се изучава, както и на оценката на цената на ученето, на знанието“ (Ivanov, 2011: 3). По този начин децата се „измерват“ в съответствие със стандарта и се категоризират съобразно системата за оценяване. В привързаността на човека към своите начини на съществуване („Има определен начин да съм човек и това е моят начин“ – Трилинг) може да се открие неутолимото му желание да постига своята автентичност. Автентичността започва от съчастието му с нещата, които го творят, заради които той съществува и които го карат да се чувства пълноценен. Това го прави едновременно уникален, определен чрез групови характеристики и безкрайно универсален. В този контекст образованието не трябва да стандартизира детето, а да го остави да се развива в границите на собствената му уникалност. През 1929 г. Януш Корчак пише, че „цялото съвременно възпитание изпитва огромно желание детето да бъде „удобно“ и затова последователно, стъпка по стъпка се стреми да приспи, да потисне, да унищожи всичко, което е воля и свобода на детето, закалка на духа му, сила на неговите изисквания и намерения“ (Korcsak, 1987: 42). Тези думи напълно се отнасят и за обучението. Изглежда, нищо не се е променило от тогава. Въпреки това оптимистично звучат думите му в защита на детето от „нечовешките“ закони, които не му позволяват да разкрие това, с което природата го е надарила. „Цяло щастие е за човечеството – пише Корчак, – че ние не можем да принудим децата да се подчиняват на нашите педагогически влияния и на дидактическите покушения срещу техния здрав разум и здрава човешка воля“ (Korcsak, 1987: 65).

Един пример от близкото минало, който е показателен за съвременното образование (за българското образование също): през 30-те години на XX в. Дейм Джилиан Барбара Лин (20.02.1926–01.07.2018) е около 8–9-годишна. В училище е смятана за безнадеждна – последна в класа, закъснява с домашните, пише грозно, има само ниски оценки, не слуша, върти се... Учителите от училището, в което учи, смятат, че има нарушена способност за учене и че за нея е по-подходящо училище за деца със специални потребности (днес тази диагноза се свързва със синдрома на дефицит на вниманието и хиперактивност – ADHD). Пишат писмо на родителите ѝ с молба да бъдат предприети някакви действия, тъй като Джилиан е непълноценна, има пси-

хическо заболяване и е необходимо да я заведат на лекар. Майката завежда детето на психолог. Психологът я разпитва за затрудненията на детето и едновременно с това наблюдава Джилиан, без да ѝ задава въпроси. След което моли Джилиан да излезе от кабинета и да почака майка си в чакалнята. Остава детето в приемната и пуска музика. Майката и психологът наблюдават реакциите на Джилиан. Веднага след като остава сама, тя започва да танцува. Психологът казва на майката, че детето не е болно, просто е танцьорка и препоръчва да я запишат в балетна школа. Майката приема съвета на психолога и записва Джилиан в балетна школа. Години по-късно Джилиан Лин казва, че това е бил най-щастливият ден в живота ѝ, че там всички са като нея, хора, които трябва да се движат, за да мислят. Джилиан завършва балетната школа, става солистка на Кралския балет и изнася представления по целия свят. Основава своя балетна школа, става режисьор и световноизвестен хореограф. Запознава се с Андрю Лойд Уебър и заедно създават едни от най-знаменитите мюзикъли на нашето време – „Cats“ и „The Phantom of the Opera“ (<https://www.chr.bg/zhivot/istoriyata-na-dzhilian-po-patya-kam-kotkite>). От дете с неясно бъдеще Джилиан Лин се превръща в световна звезда, която доставя удоволствие на много хора и печели милиони долари.

Историята за това как Джилиан Лин намира своето призвание въпреки образователната система, която я смята за глупава и посредствена, отвежда и до въпроса за това как понякога „съветите“ от учителите, дадени с най-добри намерения, водят до това, че много надарени деца се смятат за неспособни, ограничени, негодни, незначителни.

Линейност – има нещо, към което българското образование е приковано и това е идеята за линейност. Детето започва образованието си от едно място и трябва да премине праволинейно през предварително очертания път, да направи всичко по правилния начин, за да има по-късно успех в живота. Всяко отклонение от пътя е предпоставка за отпадане от образователната система. Тази идея е в противоречие със самия процес на усвояване на знанията, който е нелинеен, и с особеностите на истинския живот, който също не е линеен. Образованието трябва да подготвя детето за истинския живот, а не за изпити.

„*Изтичането на мозъци*“ е най-голямата загуба за България (и много други страни, предимно от бившия Източен блок), най-страшният, най-големият експорт, който трябва да бъде спрял. Голяма част от децата, които се подготвят в т. нар. елитни училища всъщност се подготвят да напуснат страната. Безвъзвратно и завинаги... тъй като не откриват перспектива за собственото си развитие, за собствения си живот. За най-надарените ученици международните олимпиади са билет за чужбина. Добрата професионална реализация и високата заплата са основните мотиви младите образовани българи да напускат страната. Оказва се, че ние сами подготвяме

най-добрите си умове за изтичане навън. Какво прави държавата да задържи тези деца – признава им оценка „отличен“ за влизане в някой от родните университети. Но това се оказва недостатъчно, те не желаят тази оценка, тъй като вратите на чуждите университети вече са широко отворени за тях. Губи се цяло поколение, което може да допринесе за напредъка на науката и нацията.

Подобна критика на образованието е направена преди повече от сто години от педагозите реформатори. Те очертават следните характеристики на тогавашното „старо“ училище:

1. „училището – място за обучение; обучението не е свързано с живота на детето извън училището;
2. „книжно“, словесно обучение; учебната стая – аудитория (място за слушане);
3. учителят – владетел; стои на катедрата като на трон, откъдето ръководи и контролира дейността на учениците;
4. учебното съдържание включва главни и второстепенни предмети; учебните предмети са задължителни за всички ученици;
5. особено значение се отдава на методиката на обучение; обучението се осъществява по формални степени, което довежда до догматизъм и шаблонност;
6. организация на обучението – класно-урочна система; ученическата група (клас) е съставена от ученици на еднаква възраст; отделно обучение на момчетата и момичетата; обучението – съревнование между учениците;
7. директорът и учителите управляват училището без участието на учениците;
8. важно условие за процеса на обучение е дисциплината, разбираана като тишина и неподвижност на учениците;
9. основни методи на възпитание – поощренията (наградите) и наказанията;
10. училищата – в населените места; учебните стаи – голи, боядисани в сиво; обзаведени с чинове – тежки, свързани помежду си, разположени в права линия, картините – според учебния материал“ (Kolev, Atanasova, Vitanova, 2005: 167).

От края на XIX и началото на XX в., когато се оформя движението за реформиране на образованието, до второто десетилетие на XXI в. нищо не се е променило в училището – „педагогическа практика, основана върху насилено спрямо детето; незачитане на неговите потребности, възможности и интереси; формализъм и откъснатост от живота“ (Kolev, Atanasova, Vitanova, 2005: 165) – освен средствата, които се използват в него – визират се новите технологии.

Таблица 1. Сравнение между училището на педагозите реформатори от края на XIX и началото на XX в. и училището на бъдещето

„Новото училище“ преди повече от 100 години – мечтата на педагозите реформатори	Училището на бъдещето
Училището – място за живот. Обучението се свързва с живота на детето извън училище, с неговите потребности, интереси и опита му. Осъществява се връзка с природната и обществена среда.	Училището се превръща в образователен център, който работи 7 дни в седмицата, 24 часа в денонощието. Учене във/и извън училище. Персонализирано обучение според индивидуалните особености, на основата на изкуствен интелект, биотехнологии и геймификация. Дигитализиране и извеждане на учениците от училище.
Учене чрез различни дейности. Учебната стая – лаборатория (място за работа).	Учене чрез правене – learning by doing, основано на опита; колаборативно на основата на сътрудничеството; продължава през целия живот. Superlabs – високотехнологични, мултифункционални образователни пространства (лаборатории).
Учителят – сътрудник. Той е инициатор, консултант, но и наблюдател. Учителят е център, стои между учениците.	Учителят е консултант, фасилитатор, ментор, наставник, треньор.
Важно място в учебното съдържание заемат т.нар. второстепенни предмети – ръчен труд, (селскостопански, занаятчийски), изкуство (музика, изобразително изкуство), спорт. Въвеждат се предмети по избор.	
Отпадат формалните степени на обучение. Дава се възможност за творчество на учителя.	Няма формални степени. Дава се свобода и възможност за творчество на учителя.
Експериментират се различни системи за индивидуализация и диференциация на обучението; цялостно обучение. Класът се разпада на групи, съставени от ученици на различна възраст, от двата пола. Провежда се групова и индивидуална работа. Съчетава се самодейността и съвместната работа на учениците.	Технологиите решават проблема с индивидуализацията. Ученето се осъществява по индивидуален образователен маршрут. Групова работа и работа в екип, съчетаване на индивидуални и групови форми на работа. Мултидисциплинарно, холистично обучение.

„Новото училище“ преди повече от 100 години – мечтата на педагозите реформатори	Училището на бъдещето
Въвежда се ученическо самоуправление (съ-управление).	
Важно условие за процеса на обучение е свободата на учениците. Дисциплината се разбира като свободни, целесъобразни движения и разговори с учениците.	Въпросът за свободата и дисциплината отпада, тъй като образованието е строго персонализирано. В условията на груповата работа учениците се саморегулират, самоконтролират.
Не се използват награди и наказания.	Използват се награди, особено в условията на геймификация.
Голяма част от училищата са извън населените места или в паркове – в естествена природна среда. Учебните стаи боядисани в ярки цветове; обзаведени с лесно подвижни масички и столове, съобразени с физическия ръст на учениците, подредени в полукръг или други форми; има тезгяхи, етажерки, рамки за детски рисунки по стените (Kolev, Atanasova, Vitanova, 2005: 167).	Авангардна училищна сграда с разнообразие от помещения, които имат възможност да се трансформират; те са нелинейно свързани и открити; училищните пространства са мултифункционални и зонирани; помещенията са с уникални естетични решения и визуална идентичност – пулсиращи, нееднородно декорирани стаи.

Това сравнение е аргумент в полза на връзката минало – настояще – бъдеще и доказателство, че стремежите и мечтите на поколения педагози не са много променени по отношение на училищното образование. Направената критика е връзката с миналото и липсата на модификация по отношение на променливия свят по оста индустриална ера – дигитална ера. Преди повече от сто години педагозите реформатори мечтаят за училище, което е много близко до параметрите на училището на бъдещето. В съдържателен план визията е почти една и съща, разликите са в технологичните решения. Това е връзката с бъдещето и доказателство, че някои решения са скрити в миналото и всяко поколение трябва да ги преоткрие и интерпретира отново.

Във филогенетичен план в контекста на образованието на бъдещето, такава, каквото се предвижда да бъде, ще завърши един пълен цикъл по отношение на организацията на обучение или по-точно по отношение на мястото на детето с неговите заложби, способности и интереси като център на образователната система. Хронологически първа възниква индивидуалната система за организация на обучението, чието най-голямо предимство е центрирането върху детето и неговите индивидуални особености. Вследствие на подема на

науката, литературата и изкуството и нарасналата потребност от образовани хора възниква колективната система за организация на обучението, която измества центъра (детето) и която и до днес е в основата на образованието. В бъдеще образованието ще става все по-персонализирано, т.е. то ще бъде строго индивидуално и център ще бъде отново детето. По този начин се затваря кръгът, свързан с историческото развитие на организационните системи за обучение и мястото на детето в тях.

Това, което модерните и ефективни образователни системи правят, е да поставят детето в центъра и да „обърнат“ образованието към него, т.е. да индивидуализират преподаването и ученето. В тези системи учителската професия е с голям авторитет, защото основното разбиране е, че без добри учители няма добро образование. Според О. Болноу съществуват два типа възпитатели – скулптори и градинари. Скулпторът извайва от природния материал желаните от него форми, т.е. този тип възпитател разполага с „материал“ и определена идея, която се опитва да реализира напълно. Градинарят се грижи за растенията си, предпазва ги от неслоди и им предоставя всичко, от което се нуждаят, за да израснат, т.е. той подпомага природата, без да се намесва в нея (Brandes, 1980: 60). Същите типове могат да се отнесат и към учителя. В този смисъл образованието трябва да прилича повече на земеделие, да промени условията, да предложи различна гледна точка, различни очаквания, които да дадат възможност да „разцъфнат“ творческите способности на децата.

През последните години образованието у нас се върти в омагьосан кръг от оплаквания и недоволство. Родителите се оплакват, че децата са претоварени. Учениците се оплакват, че не се нуждаят от някои от изучаваните предмети. Учителите се оплакват, че учениците нямат интерес към техните предмети. Какво може да се направи? Да се премахнат някои общи предмети, които не са полезни? „Нужно е да съществува изборителност, свобода на действие спрямо учебните предмети“ (Ivanov, 2003: 7). Необходимо е на учениците да се предоставят по-големи възможности за избор – например да участват в краткотрайни курсове, преди да направят окончателния си избор на предмета, както и да се предлагат много допълнителни предмети, съобразени с представата за бъдеща необходимост. В световната образователна практика има положителни примери, където задължителните предмети са сведени до минимум, а избираемите дисциплини са в доста широк диапазон, така че всеки ученик да може да избира сам какво да учи според потребностите, интересите и възможностите си (САЩ, скандинавските страни и др.). Училището на XXI в. трябва да научи детето да работи с огромния информационен поток, да го филтрира, да използва времето си разумно.

Друг проблем в българското училище е индивидуализацията на обучението. Необходимостта от отчитане на индивидуалните особености на детето в процеса на обучение и възпитание е с дълга история. Тази необходимост се

потвърждава от факта, че учениците по различни показатели в различна степен се различават един от друг. Индивидуалният подход отстранява трудностите, които възникват в процеса на учене на отделния ученик, и дава възможност за развитие на всички негови сили и способности. Реализацията на индивидуалния подход в процеса на обучение е динамичен процес, протичащ съвместно с развитието и изменението на детето, равнището на неговите знания, формирането на уменията и навиците, развитието и изменението на интересите и склонностите, в съответствие с което се изменят целите, съдържанието и подходите към детето. Затова е важно да се видят перспективите в развитието на детето и перспективите за работа с него. Индивидуализацията осъществява индивидуалния подход в процеса на обучение. Тя позволява да се създадат оптимални условия за реализация на потенциалните възможности на всеки ученик. Чрез нея следва да се преодолее противоречието между познавателното равнище, което задават учебните програми, и реалните възможности на всеки ученик. Трябва да се направи едно уточнение, че в практически план винаги става въпрос за относителна, а не за абсолютна индивидуализация. В актуалната училищна практика индивидуализацията е винаги относителна по следните причини:

- обикновено се отчитат индивидуалните особености не на отделния ученик, а на група ученици със сходни особености;
- отчитат се само известните особености или комплексът от особености, които са важни за процеса на обучение;
- понякога се отчитат определени свойства или състояния само ако са важни за ученика (напр. талант в определена сфера или някакво увреждане);
- индивидуализацията не реализира в пълен обем учебната дейност, а епизодично, спорадично.

В съвременното българско училище, където един учител едновременно се занимава с голяма група ученици, реализацията на индивидуализацията среща сериозни затруднения. Поради наличието на индивидуални различия у учениците, възниква въпросът: Как да се организира обучението така, че да активизира всеки отделен ученик? Отговорът на този въпрос е една от основните задачи на индивидуализацията. Необходимостта от прилагане на принципа за индивидуален подход е свързана със значителни обективни противоречия между общите за всички ученици в даден клас цели, съдържанието на обучението и индивидуалните възможности на всяко отделно дете, между колективната система за организация на обучението и индивидуалния характер на усвояване на съдържанието на обучението и развитието на децата и т.н. В практическата дейност тези противоречия се изразяват в това, че например планираното учебно съдържание, „планираната учебна доза“ за един ученик може да се окаже недостатъчна, за друг много голяма, а за трети оптимална. Като правило избраният от учителя темп на работа се оказва нормален за по-голяма част от учени-

ците, за други той е твърде бърз, а за трети твърде бавен. Една и съща задача за едни ученици е сложна, почти неразрешим проблем, за други тя е лека.

Успешното усвояване на знанията, темпът на овладяването им, дълбочината на осмисленост на знанията, равнището на развитие на детето не зависят само и единствено от дейността на учителя. Те се детерминират и от познавателните възможности и способности на учащите, обусловени от много фактори, в това число особеностите на възприятията, паметта, мисленето и не на последно място физическото развитие. Следователно пред всеки учител постоянно стои задачата да неутрализира негативните последици на подобни противоречия и да създаде условия, при които да е възможно използването на потенциала/капацитета (физически и познавателен) на всяко дете. „Новите методологически принципи на образованието са свързани с преход към многообразни стратификации, индивидуална мобилност, културен плурализъм. Принципът на инвайръментализъм означава, че училището трябва да моделира живота, включително адаптацията към социалните изменения, професионалната ориентация, социалната интеграция на личните интереси“ (Ivanov, 2005: 41).

Днес традиционно класовете в българското училище са хетерогенни. В зависимост от познавателното равнище условно учениците могат да се диференцират на силни, средни, слаби и деца със СОП. Често силните и слабите ученици се „изтласква“ от средните ученици, поради което тези две групи не получават това, което могат да получат при други обстоятелства. Не са редки и случаите, при които слабите ученици развиват комплекси. Вследствие на това нито една от двете групи – на силните и на слабите ученици, не могат напълно да разкрият своя потенциал. Намаляване броя на часовете, възможността за самостоятелен избор на предмети, диференциация по интереси и способности могат да оптимизират резултатите както на отделния ученик, така и на училището като цяло.

Корелации с модела на образование на бъдещето могат да се търсят и по отношение на някои официални законодателни документи. Ускорените промени в обществените условия до голяма степен детерминират ролята и функциите на образователните институции, като очакванията са те да разработят иновативни училищни политики и да осигурят благоприятни условия за обучение и възпитание, да използват съвременни информационни и комуникационни технологии, да утвърждават нови, адекватни модели на взаимоотношения, поведение и др.

Сега действащият Закон за предучилищното и училищното образование (ЗПУО) очертава параметрите на функциониране на образованието. Той урежда обществените отношения, свързани с осигуряване на правото на предучилищно и училищно образование, както и устройството, функциите, организацията, управлението и финансирането на системата на предучи-

личното и училищното образование. Тъй като той е сравнително нов (в сила от 01.08.2016), въпросът е дали законодателят е проявил визионерство и е погледнал в бъдещето, или законът съответства единствено на актуалните образователни реалности, и ако все пак той кореспондира с бъдещето, възможна ли е реализацията на тези идеи. Корелации между предложения авторски модел и съвременното българско образование, доколкото актуалната ни образователна парадигма е ориентирана към промените, които вероятно ще настъпят в близко бъдеще, могат да се търсят по отношение на целите, съдържанието на образованието, управлението, някои видове училища, процесите на обучение и възпитание.

Основните цели на предучилищното и училищното образование следва да са ориентирани към холистичното развитие на детето и ученика, към опознаване, насърчаване и развитие на индивидуалния му потенциал, за да може да се изгради компетентна личност, която успешно да се реализира в информационната ера. В чл. 5, ал. (1) от Закона за предучилищното и училищното образование са заложили целите. Важни в контекста на модела са следните цели:

„1. интелектуално, емоционално, социално, духовно-нравствено и физическо развитие и подкрепа на всяко дете и на всеки ученик в съответствие с възрастта, потребностите, способностите и интересите му;

5. ранно откриване на заложбите и способностите на всяко дете и ученик и насърчаване на развитието и реализацията им“ (ЗПУО).

Посочените цели са в корелация с предполагаемата образователна парадигма на бъдещето, а именно тези, свързани с откриване на заложбите и способностите на всяко дете и ученик и насърчаване на тяхното развитие и реализация (цел 5), са в съответствие с възрастта, потребностите, способностите и интересите му (цел 1). Но тези добри като замисъл цели практически не могат да се реализират, тъй като влизат в противоречие със заложената от законодателя като единствено възможна система за организация на обучението – класно-урочната, чл. 98. (1) „училищното образование се организира в последователни класове“ (в Закона класно-урочната система е определена като форма) (ЗПУО). Един от основните недостатъци на тази система, поради който тя отдавна е остро критикувана от педагозите реформатори, е, че не дава възможност да се опознаят достатъчно добре индивидуалните особености на учениците. А образованието на бъдещето е ориентирано към персонализация, която предполага индивидуална траектория за развитие на всяко дете и ученик, на основата на неговите индивидуални възможности и потребности. От една страна, законодателят осъзнава важността на идеята, че образованието трябва да следва индивидуалното развитие и да се съобразява с потребностите и способностите на децата, от друга страна, не осъзнава, че класно-урочната система е естествена бариера за реализиране на тези цели. Законодателят чрез този императив не дава възможности и ограничава учителите да апро-

бират, експериментират и прилагат нови идеи в своята практическа дейност. Оказва се, че за да въведат иновации в училищното обучение, учителите или трябва „да вървят по ръба на закона“, или трябва да го нарушат.

Извън контекста на Закона, но в контекста на официалните държавни документи, регламентиращи съдържанието на образованието, може да се каже, че предметната учебна система, не предполага усвояването на учебно съдържание да се осъществява цялостно, тъй като изучаването му практически се реализира изолирано в границите на всяка конкретна наука. Това не дава възможност на учениците да осмислят задълбочено интегративните връзки и да изучат явленията, предметите и фактите в тяхната съвкупност като знания от всички науки, които ги изследват от различни гледни точки. Това е отдалечаване от идеята за холистично образование, с която тясно се свързва образованието на бъдещето. Ако в близките години системата се „освободи“ от прекалената регламентация и се премахне предметната учебна система, това ще даде възможност за колаборации и сътрудничество между учителите предметници и по-масовото навлизане на интегративните, мултидисциплинарни уроци в училищното образование, а на учениците – разширяване на образователния хоризонт и светоглед.

Друга връзка с модела може да се търси по отношение на езиковото обучение, по-конкретно чуждоезиковото. Българският законодател предполага, че официалният език в системата на предучилищното и училищното образование е българският, с изключение на случаите, предвидени в закона (ЗПУО, чл. 13. (1), (2)). Законът предвижда две изключения от общата разпоредба за използване на официалния език:

- чл. 13, ал. (3) „в училищата, в които се изучава интензивно чужд език, учебни предмети може да се изучават на чужд език в съответствие с държавния образователен стандарт за учебния план;

- ал. (4) в училищата, които обучават в съответствие както с държавните образователни стандарти, така и с изискванията на друга държава членка, учебните предмети може да се изучават на чужд език с изключение на учебния предмет Български език и литература“ (ЗПУО).

Независимо от тази естествена бариера, която е логична и обоснована – обучението трябва да се води на официалния език на страната, законодателят практически я премахва чрез Рамковите учебни планове, в които е регламентиран хорариумът, свързан с чуждоезиковото обучение. Според Наредба №4 от 30 ноември 2015 г. за учебния план чуждоезиковото обучение в българското училище започва във II клас с годишен хорариум 64 часа, в III клас – 96 часа, в IV клас – 102 часа, общо за началния етап на образование 262 часа. Прави впечатление, че във всеки клас от този етап на подготовка се увеличава броят на часовете, предвидени за изучаване на чужд език. Съотношението между чуждия език (ЧЕ) и българския език и литература (БЕЛ) е почти 1:2

(ЧЕ – 102 часа: БЕЛ – 238 часа). От V до VII клас увеличението на часовете по ЧЕ е малко в сравнение с IV клас: V клас – 119 часа, VI клас – 119 часа, VII клас – 108 часа. Общо 346 часа, като съотношението с БЕЛ се запазва почти същото (БЕЛ – 180 часа). След VII клас рамковите учебни планове са различни (в зависимост от вида училище) и часовете по ЧЕ варират от 998 часа до 288 часа. В училищата, в които чуждият език е с хорариум 998 часа, следва чуждоезиковата подготовка да е на високо ниво, тъй като заедно с хорариума от основата степен това е почти една трета от общия хорариум, предвиден за изучаване на всички задължителни дисциплини. В повечето училища хорариумът варира между 864 часа и 422 часа (Наредба №4). В контекста на тези факти може да се каже, че в чуждоезиков план нормативната уредба кореспондира с модела на образованието на бъдещето, тъй като межкултурната комуникация е в основата на мрежовото обучение и общуване, а и професиите на бъдещето изискват много добра мултиезикова подготовка. Проблем е практическата реализация, тъй като не малка част от учениците на изхода на образователната система притежават минимална чуждоезикова подготовка – не владеят чуждия език, който са изучавали, а в резултат – невъзможност за комуникация на чужд език.

Държавните образователни стандарти са една от най-сериозните бариери пред бъдещето на българското образование. Законодателят е определил 19 държавни образователни стандарта, които са регламентирани с различни наредби. Според чл. 22 (1) от Закона „държавните образователни стандарти са съвкупност от задължителни изисквания за резултатите в системата на предучилищното и училищното образование, както и за условията и процесите за тяхното постигане“ (ЗПУО). Това означава унификация на учениците и „вкарването“ им в универсална матрица, което е в противоречие с цел 1 за развитие на индивидуалните заложби и способности на децата и удовлетворяване на техните потребности. Съвременното българско училище е училище от индустриалната епоха, което се свързва с унифицирани учебни програми и фронтален метод на обучение. Всички деца учат по една и съща учебна програма и едновременно, независимо от потребностите и способностите. Всички изпълняват едни и същи операции, но с различна степен на ефективност. Като метафора на това училище може да се посочи прочутата песен на Pink Floyd – „Another Brick In The Wall“. Подобни сравнения на училището са използвани и от Майкъл Гриндър, който нарича книгата си за използването на невролингвистични програмни техники в педагогиката „Корекция/поправка на училищния конвейер“ (б.м. – превод НВ) (<http://gpa.cfuv.ru/courses/os-ped-mast/>). Педагогът Джон Тейлър Гато в книгата си „Фабрика за марионетки...“ критикува основните принципи на общественото образование (Gatto, 2006). Едно от основните есета на Алън Секула е със заглавие „Училището е фабрика...“ (<http://os.colta.ru/art/projects>). Училището не е фабрика, не е конвейер,

който произвежда еднакви продукти, то трябва да е място за развитие на творческите и интелектуалните способности на младите хора.

Стандартизацията не дава възможност на децата да развият индивидуалния си потенциал и да следват собственото си развитие съобразно способностите, възможностите и интересите си, да усвояват учебното съдържание съобразно собствения си темп, защото изначално са поставени в точно определени граници („рамка“), които не е препоръчително да „пристъпват“.

Оценяването на резултатите на учениците също трябва да съответства на определените от законодателя държавни образователни стандарти. Според чл. 118, ал. (3) „оценката е показател за степента, в която компетентностите, постигнати от учениците в резултат на обучението, съответстват на определените с държавния образователен стандарт за общообразователната подготовка, с държавния образователен стандарт за профилираната подготовка и/или с държавния образователен стандарт за придобиването на квалификация по професия и/или с учебната програма по съответния учебен предмет или модул за съответния клас“ (ЗПУО).

Съвременното образование, както и целият свят вървят от унификация към индивидуализация и персонализация на процеса на обучение. По този път ученикът вече не се възприема като „заготовка“, произведена във фабриката, а като пълноправен и равнопоставен участник в образователния процес. Затова колкото по-бързо българското образование премине към дестандартизация, толкова по-добри са перспективите за неговото бъдещо развитие и възможностите му да отговори на изискванията на времето, доближавайки се до страните с най-качествено образование в света.

Портфолиото ще бъде един от инструментите за оценяване в образованието на бъдещето. Според Наредба № 5 за предучилищното образование, чл. 35, ал (1) и ал. (2) „в хода на предучилищното образование постиженията на детето се отразяват в детско портфолио. В края на предучилищното образование с цел осигуряване на продължаващо взаимодействие между родителите и образователните институции портфолиото им се предава“ (Наредба № 5). И тази добра идея, заложена в нормативните документи, не намира достатъчно добра практическа реализация. Учителите от предучилищното образование, в хода на цялото пребиваване на децата в детската градина, изработват портфолиото на всяко дете. И вместо детето да постъпва в училище с него, то остава на съхранение в семейството. По този начин се губи приемствеността между образователните степени и ценна информация за развитието на детето. Портфолиото, което се изработва в предучилищното образование, може да послужи за диагностичен инструмент при постъпване на детето в структурата на училищното образование (в първи клас). Чрез него учителят може предварително да опознае заложите, способностите и талантите му, да диагностицира индивидуалните постижения и напредъка на ученика, да оп-

редели потребностите и интересите му, както и да идентифицира дефицитите и областите, в които ще има нужда от подкрепа, и на тази основа да съобрази своята бъдещата дейност с индивидуалните особености на всеки ученик, като изгради персонална траектория на учене.

Светът върви към повсеместна дигитализация на информационните ресурси. Българското образование не прави изключение от това. Като позитив може да се изтъкне фактът, че голяма част от учебниците и учебните помагала са разработени освен на хартиен носител и в електронен вариант. Електронните учебници и помагала са качени на платформа, от която учениците могат да ги свалят и да ги използват в подготовката си вкъщи. Недостатък е, че платформата е платена. Не всички деца разполагат с финансов ресурс, за да могат да си платят и да ползват ресурсите ѝ, а и не всички разполагат с настолен компютър и интернет вкъщи.

Започналата вече дигитализация е много добра възможност в бъдеще българското училище да разполага с богат масив от дигитални източници, които могат да се организират в единен център, от който учениците да изтеглят необходимите за подготовката им образователни ресурси. Това ще даде възможност за реализиране на дистанционната форма на обучение, която според прогнозите и предложения модел вероятно ще бъде норма в образованието на бъдещето.

Въвеждането на електронните дневници и бележници в някои училища е първата стъпка към онлайн управлението на училището, което е една от характеристиките на образованието на бъдещето, описани в модела.

Според Закона в българското образователно пространство (за първи път) освен традиционните училища съществуват и иновативни училища. Според чл. 38, ал. (7) „иновативни училища са училища, които постигат подобряване на качеството на образованието, като:

1. разработват и въвеждат иновативни елементи по отношение на организацията и/или съдържанието на обучението;
2. организират по нов или усъвършенстван начин управлението, обучението и учебната среда;
3. използват нови методи на преподаване;
4. разработват по нов начин учебно съдържание, учебни програми и учебни планове.“

Министерството на образованието и науката всяка година осъществява мониторинг на иновативните училища, с цел да се установи дали иновацията се използва в процеса на обучение и дали действително е възможна нейната практическа реализация. Опитът ми (като член на комисията за иновативни училища и участник в мониторинга) показва, че малка част от учителската колегия познава и прилага успешно някои от технологиите на бъдещето, например Team teaching-а. В условията на Team teaching учителите използват интердисциплинарни уроци, които позволяват у учениците да се формира една

по-цялостна и пълна картина за света. При неговата реализация учениците работят в група, което е предпоставка да се развива критическото мислене и творчеството на учениците, както и уменията за сътрудничество, за работа в екип, за самоорганизация и координация. В този контекст корелациите са по отношение на процесите на възпитание и обучение, заложи в модела на образованието на бъдещето. Наблюдава се и стремеж за промяна на времевите параметри на обучението. Тъй като повечето иновативни класове работят в условията на груповата система за организация на обучението, един учебен час от 45/40 минути (регламентирани от законодателя) се оказва недостатъчен за изпълнение на задачите и целите на обучение, особено ако обучението се реализира в интерактивен режим.

Иновативните училища са добра идея, която може да се доразвие концептуално, като по този начин ги превърне в училища на бъдещето, тъй като те (иновативните училища) разполагат с образователна свобода, която, ако използват целесъобразно и далновидно, могат да трансформират училището действително в желана територия както по отношение на архитектурния дизайн (вътрешен и външен), така и по отношение на обучението и възпитанието. Иновативните училища могат да са проводник за успешна реализация на някои от идеите на образованието на бъдещето. Тъй като те си сътрудничат и обменят опит с неиновативни училища, могат да се превърнат в аргумент за внедряването на някои от технологиите за обучение на бъдещето, доказвайки техните възможности, ефективност и полезност в училищното образование.

Все още не е осъществена и друга добра идея на Министерството на образованието и науката, свързана с допълнително финансиране на иновативните училища. Ако тя се реализира в близките 2–3 години, това ще даде възможност на много от иновативните училища да се превърнат във високотехнологични, каквито се предполага, че ще бъдат училищата на бъдещето.

Съществува голяма вероятност геймификацията да се превърне в световно явление и ще бъде проява на недалновидност, ако не се използва потенциалът ѝ в системата на образованието. Българското образование не е безразлично към тази тенденция, тъй като в един от приоритетите на Оперативна програма „Наука и образование за интелигентен растеж“, свързани със създаването на Центрове за върхови постижения и за компетентност в област „Информатика и ИКТ“, е факт присъствието на образователните игри. Като една от областите на приложение на ИКТ съгласно Иновационната стратегията за интелигентна специализация е определена: „ИКТ подходи в машиностроенето, медицината и творческите индустрии, вкл. дигитализация на културно-историческо наследство, развлекателни и *образователни игри*“ (<https://www.ue-varna.bg/bg/article.aspx?id=22647>).

От направения анализ, в контекста на модела на образованието на бъдещето може да се констатира, че българското училище изостава значително от тен-

денциите, свързани с образованието на бъдещето. То е ориентирано по-скоро към миналото, отколкото към бъдещето. Като характеристики е по-близо до училищата от индустриалната епоха – стандартизация, линейност, колективно обучение в рамките на класно-урочната система, стандартизирано оценяване, отколкото до училищата на бъдещето – дестандартизация, персонално обучение, индивидуална образователна траектория на ученика, която се реализира или в груповата система за организация на обучението, или в условията на индивидуалната работа, персонално портфолио, интерактивни тестове и др., които оценяват индивидуалния напредък на ученика. Образованието от социално пасивно и рутинно трябва да се превърне в лично ориентирано и вариативно. Необходимо е да се преодолеят принудителният характер на ученето и ограниченията на традиционните форми и методи на обучение и да се даде възможност на учениците сами да определят целите, пътищата и средствата за обучение, да откриват, разбират и прилагат знанията творчески и самостоятелно. В училище следва да се прилагат технологии, подходи, методи и техники на обучение, които да осигурят развитие на творческия потенциал и креативното мислене на учениците, да разширят светогледа им, да формират способности у обучаемите да трансферират и прилагат знанията и уменията си във вариативни практически ситуации. Образователната среда трябва да е стимулираща потребностите и интересите, свободата и индивидуалността на личността, да подкрепя опитите ѝ за творчество и да създава комфортни, безконфликтни и безопасни условия за развитие, среда, подкрепяща обучаваните да преодоляват страха от грешките. Така проектирана, средата представя естествената сложност на реалния свят, дава възможност за съвместна и индивидуална изследователска работа, позволява постигането на резултати, които са качествено различни от тези при конвенционалните подходи, методи, техники – нови идеи, хипотези, авторски концепции.

Ниските академични постижения на учениците на националното външно оценяване и на държавните зрелостни изпити, ниската мотивация на всички участници в образователния процес, преподаването с методи и техники, които са остарели, не съответстват и не удовлетворяват потребностите на дигиталните по рождение. Зачестилите прояви на агресия и насилие са индикации за промяна в българското училище. Иновативните училища са една от мерките, които са предприети за решаването на някои от визираните проблеми. Но засега няма нито едно изцяло иновативно училище, а в тях функционират от един до три-четири класа, които работят по конкретна иновация.

Ако не се предприемат кардинални промени, българското училище ще продължи да изостава от световните тенденции и в близките години вместо плавен преход към бъдещето могат да се очакват трусове и сътресения. Може да се очаква и да се предположи, че преходът към глобализация 4.0 и глобализация 5.0 ще се окаже дълъг, труден и тежък за българското образование.

БИБЛИОГРАФИЯ

НОРМАТИВНИ ДОКУМЕНТИ

- Закон за предучилищното и училищното образование. Обн. ДВ, бр. 79 от 13 окт. 2015, изм. и доп. ДВ, бр. 98 от 9 дек. 2016, изм. ДВ, бр. 102 от 23 дек. 2022. [Pre-school and School Education Act. Promulgated, State Gazette No. 79/13.10.2015, Effective 1.08.2016] Retrieved 20.07.2019, from <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136641509>
- Наредба № 4 от 30 ноем. 2015 за учебния план. Обн. ДВ, бр. 94 от 4 дек. 2015, изм. и доп. ДВ, бр. 69 от 26 авг. 2022. [Ordinance No. 4 of November 30, 2015 on the curriculum. Pron. DV. No. 94 of December 4, 2015, amended. and add. DV. No. 69 of August 26, 2022] Retrieved: 05.01.2023, from <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136691946>
- Наредба № 5 от 03.06.2016 за предучилищното образование. Обн. ДВ, бр. 46 от 17 юни 2016, изм. и доп. ДВ, бр. 72 от 31 авг. 2018, доп. ДВ, бр. 72 от 13 септ. 2019. [Ordinance No. 5 of 03.06.2016 on preschool education. Official Gazette No. 46 of June 17, 2016, amended. and add. DV. no. 72 of August 31, 2018, add. DV. no. 72 of September 13, 2019] Retrieved: 05.01.2023, from <https://www.mon.bg/bg/59>

ИЗТОЧНИЦИ

- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Polity Press 65, Bridge Street Cambridge, CB2 1 YEAR, UK.
- Friydmán, T. (2006). *Svetat e plosak. Krátka istoria na XXI vek*. [Фрийдман, Т. (2006). Светът е плосък. Кратка история на XXI век.] Sofia: *Obsidian*.
- Gatto, D.T. (2006). *Fabrika marionetok. Ispovedy shkólnogo uchitelya*. [Гатто, Д.Т. (2006). Фабрика марионеток. Исповедь школьного учителя.] Moskva: Genezis.
- Narari, Yu. N. (2019). *21 uroka za 21-vi vek*. [Харари, Ю. Н. (2019). 21 урока за 21-ви век.] Sofia.
- Huoyzínha, Y. (1982). *Homo ludens*. [Хьойзинха, Й. (1982). Homo ludens.] Sofia: Nauka I izkustvo.
- Ivanov, I. (2003). *Postmoderniyat diskurs v pedagogikata.//Obrazovaniето i predizvika-telstvata na 21 vek*. [Иванов, И. (2003). Постмодерният дискурс в педагогиката.// Образованието и предизвикателствата на 21 век.] Shumen.
- Ivanov, I. (2005). *Postmodernata obrazovatelna paradigma.//Novata filosofia v obra-zovaniето*. [Иванов, И. (2005). Постмодерната образователна парадигма.//Новата философия в образованието.] Shumen.
- Ivanov, I. (2011). *Po patya kam postmodernata didaktika.//Obuchenieto kato pat kam obra-zovaniето*. Sbornik s materialí po sluchay 60-godishninata na prof.dpn Plamen Radev. [Иванов, И. (2011). По пътя към постмодерната дидактика.//Обучението като път към образованието. Сборник с материали по случай 60-годишнината на проф. дпн Пламен Радев.] Plovdiv.
- Kolev, Y., Atanasova, V., & Vitanova, N. (2005). *Istoria na pedagogikata i balgarskoto obra-zovanie*. [Колев, Й., Атанасова, В., & Витанова, Н. (2005). История на педагогиката и българското образование.] Shumen: UI "Ер. Konstantin Preslavski"
- Korchak, Ya. (1987). *Izbrani pedagogicheski sachinenia*. [Корчак, Я. (1987). Избрани педагогически съчинения.] Sofia: SONM.

Magalynik, L. A. *O zakazchikah v slozhnosochinennoy sfere rossiyskogo obrazovaniya*. [Магальник, Л. А. О заказчиках в сложносочиненной сфере российского образования]. <https://interactive-plus.ru/e-articles/143/Action143-10780.pdf>

Rizov, I. (2018). *Igraeshoto uchilishte – zavrashthane kam badeshteto*. [Ризов, И. (2018). Играещото училище – завръщане към бъдещето.] Varna. https://www.oecd.org/pisa/Combined_Executive_Summaries_PISA_2018.pdf

<https://www.ted.com>, Retrieved: 03.01.2023, 13:18 ч.

<https://www.chr.bg/zhivot/istoriyata-na-dzhilian-po-paty-a-kam-kotkite>, Retrieved: 21.12.2022 г., 09:27 ч.

<http://gpa.cfuv.ru/courses/os-ped-mast/>, Retrieved: 02.01.23 г., 13:36 ч.

<http://os.colta.ru/art/projects>, Retrieved: 04.01.2023, 10:06 ч.

<https://www.ue-varna.bg/bg/article.aspx?id=22647>, Retrieved: 04.01.2023 г., 12:17 ч.

ЗА АВТОРА

Наталия Витанова, професор, доктор на науките, е преподавател в Педагогическия факултет на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“, катедра „Музикална естетика, музикално възпитание и изпълнителство“.

Област на научни интереси: дидактика, история на педагогиката, история на българското образование, интеркултурно образование и др.

Контакт: Шумен 9700, ул. „Университетска“ № 115.

E-mail: n.vitanova@shu.bg

ABOUT THE AUTHOR

Nataliya Vitanova, professor, DSc, is a teacher at the Faculty of Pedagogy of the „Bishop Konstantin Preslavski“ Shumen University, Department of „Musical Aesthetics, Music Education and Performance“.

Field of scientific interests: didactics, history of pedagogy, history of Bulgarian education, intercultural education, etc.

Contact: Shumen 9700, „Universitetska“ St. No. 115.

E-mail: n.vitanova@shu.bg